

УДК 930.2

А. А. Дмитренко

ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «МЕМУАРНІ ДЖЕРЕЛА» В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті розглядаються основні підходи до визначення термінів «мемуари» та «мемуарні джерела». Проводиться аналіз дефініцій, запропонованих дослідниками мемуаристики та джерелознавства. Висвітлюються варіанти класифікації даних джерел та критерії, за якими розділяються мемуарні джерела на групи. У статті розглядається проблема приналежності щоденників до мемуарних джерел, крім того питання співвідношення записів усної історичних свідчень і мемуарних джерел.

Ключові слова: мемуари, мемуарні джерела, джерела особового походження, щоденники.

На сучасному етапі розвитку соціальних та суспільних наук до наукового обігу постійно вводяться нові джерела, крім того розробляються підходи та методи аналізу вже наявних джерел, які дають змогу більш широко використовувати закладену в них інформацію. Мемуарні джерела досить давно привертають увагу як науковців, так і пересічних читачів. Вони відрізняються емоційною забарвленістю, розкривають дух часу, захоплюють яскравістю образів. Але відмітимо той факт що, по при значну історіографію дослідження мемуарних творів, до цього часу немає єдиного загальноприйнятого визначення мемуаристики як окремого наукового знання. Ще складніша ситуація з проблемою класифікації мемуарів і визначення типів джерел, які ми можемо віднести до «мемуарів». Вирішення цих проблем дасть нам змогу визначити коло джерел, які можуть бути використані при наукових дослідженнях мемуарів, а також виробити окремі методи роботи з різними типами мемуарних джерел.

Зупинимося спочатку на першому питанні: визначення дефініції «мемуарні джерела». Коректне визначення допомагає виділити ознаки, що характеризують властивості джерела, специфічні риси, які виділяють його серед інших джерел. Це у свою чергу допомагає класифікувати і розробити принципи та методи аналізу. Складність даної проблеми зумовлена неоднозначністю самого джерела. «Серед літературних творів, до яких, безумовно, належать мемуарні джерела, вони займають проміжне і нестійке місце, зливаючись то з одним, то з іншим жанром ... У галузі історичної документації їх можна знайти і серед нарративних джерел (щоденники) і серед цілком офіційних документів службового призначення (автобіографії)» [1, с.42].

Словник Брокгауза і Ефрона відображає значну, можливо, навіть дещо перебільшену роль мемуарів у тогочасній суспільній думці. Згідно зі словником, мемуари є «історичним матеріалом першочергової важливості. Значна кількість того, що не увійшло в офіційні акти, може бути помічене і передане нащадкам в записках сучасників і очевидців, ...в одному рядку мемуарів роз'яснюється інколи те, що залишається темним у цілих фоліантах дипломатичних нот і офіційних паперів» [2, с.70].

Уперше в радянській історіографії джерелознавства визначення мемуарів дав С.Геліс у 1925 р.: "Під спогадами слід вважати просту передачу засобами людської пам'яті спостережень і вражень, зроблених та сприйнятих в описаний час і в певному місці автором прямо і безпосередньо зі сфери подій" [3, с.199].

Перевагою такого визначення є звернення до пам'яті, як до основи мемуаротворення.

У 1920-ті – початку 1930-х рр. мемуари вважалися надійним джерелом. «Літературна енциклопедія», підготовлена до друку в 1930-1932 рр. висувала лише звичайні джерельні вимоги щодо використання мемуарів. «Мемуарна література може слугувати історичним матеріалом, документальним свідченням... за умови критичної перевірки звичайної для будь-якого історичного джерела» [4, с.139-140].

У «Великій радянській енциклопедії» подається таке визначення: «Мемуарна література (від франц. Memento – пам'ять) – твори, зміст яких складають спогади їх авторів про своє особисте життя , а також про події та сучасників» [5, с.773]. Енциклопедія дає поверхневе і розмите тлумачення мемуарної літератури, але це є відображенням стану радянського джерелознавства 30–50-х років ХХ ст.

М.Н. Черноморський під мемуарами розуміє відтворення фактів, подій і явищ у тому вигляді, в якому вони збереглися в пам'яті їх учасника, нерідко із залученням документів із тим, щоб стимулювати пам'ять або доповнити відсутні в пам'яті ланки про події [6, с.14]

Більш повні та всеохоплюючі визначення були запропоновані дослідниками 1970-1980-х років: В.С.Голубцов під мемуарами розуміє – індивідуальне, суб'єктивне відтворення подій у тому вигляді, як вони запам'яталися їх учаснику [7, с.38]. У даному визначенні подається тільки просте перерахування властивостей і функцій поняття.

С.В. Житомирська запропонувала термін «мемуарні джерела» і дала їм таке визначення: «Мемуарні джерела – збірне поняття, що охоплює всі види розповідей окремих осіб про минуле, які спираються переважно на пам'ять оповідача і створені з метою фіксації і осмислення цього минулого» [1, с.42].

У сучасній історичній науці також пропонуються різновиди варіантів тлумачення поняття мемуарів, але більшість із них базується на досвіді попередників, наприклад, визначення, запропоноване І.Л. Сиротіною, базується на праці А.Г. Тартаковського: «Мемуаристика — це розповідь чи роздуми про те, що дійсно існувало, про події які базуються на власному досвіді та пам'яті» [9, с.227].

Ми вважаємо, що найбільш доцільним на сучасному етапі розвитку джерелознавства є використання терміну «мемуарні джерела» як узагальнюючого терміну, який охоплює всі різновиди авторських розповідей,

що базуються на пережитому досвіді, основою для створення яких є пам'ять. Далі в тексті ми вживаємо синоніми «мемуари», маючи на увазі зміст, укладений у термін «мемуарні джерела».

Зупинимось на проблемі класифікації мемуарних джерел, а також питаннях виокремлення кола тих джерел, які ми можемо включити до мемуарів, виходячи з даного визначення.

Зазначимо, що в історичному джерелознавстві, не існує зараз між науковцями і єдиної думки про класифікацію мемуарних джерел. Кожний учений систематизує досліджуваний ним комплекс джерел за важливими для нього критеріями. Це робиться в руслі обраної проблематики для більш ефективного використання джерел у рамках роботи.

Зазвичай мемуари класифікують за одним критерієм: за різновидом або за тематикою, або за хронологією. Хоча інколи зустрічаються і досить цікаві та нетрадиційні способи поділу мемуарних джерел.

Розглянемо декілька варіантів класифікацій, які запропоновані спеціалістами в галузі джерелознавства.

С. Геліс пропонує ділити спогади на категорії, основним критерієм у яких є роль автора в подіях, які він описує: організатора, учасника, свідка, очевидця, сучасника [3, с.203-206].

М.Н. Черноморський виділяє чотири різновиди мемуарних джерел, які є відображенням типологізації мемуарів на основі форми джерела: повні життєписи-спогади, що охоплюють тривалий проміжок часу; спогади, що охоплюють якийсь певний проміжок часу; спогади про окремі події; щоденники [6, С.39]. Стенограми спогадів він до мемуарів не зараховує [9, с.74].

В.І. Стрельський поділяє мемуарні джерела за типами: спогади; автобіографії; біографічні спогади про інших осіб; некрологи; щоденники [10, с.375-377].

М.Я. Варшавчик пропонує класифікувати мемуари за кількома ознаками: по-перше, за джерелами, які використовуються для створення мемуарів (спогади, написані по пам'яті; спогади, за записами, які зроблені автором під час описаних подій; мемуари із залученням документів та інших матеріалів), по-друге, за формою (авторський виклад; літературний запис) [11, С.107-108].

Цікавим є варіант, запропонований І.Л. Сиротіною, який можна трактувати як культурологічна класифікація. Але по суті це є поділ мемуарних джерел за хронологічною ознакою. У своїй схемі Сиротіна виділяє три види мемуарних джерел:

1. Мемуари-літописи (створені безпосередньо за подіями): щоденники, листи, записки, подорожні нотатки та ін.

2. Мемуари-спогади (створені після деякого часу, по пам'яті): автобіографії, спогади, літературні портрети, сповіді та ін.

3. Художні мемуари (створені частково по пам'яті, частково з використанням записів, публікацій різних років, власних колишніх спогадів, мемуарів інших авторів, листів своїх і чужих і т.п.), літературно підготовлені, відредаговані, художньо оформлені твори [8, с.228].

Основним джерелом розбіжностей у поглядах на класифікацію мемуарних джерел, серед радянських мемуаристів, стала проблема місця щоденників у системі історичних джерел особистого походження. Частина джерелознавців вважає їх різновидом мемуарних джерел (С.В. Житомирська, М.Н. Черноморський, Л.І. Деревніна, В.С. Голубцов, В.І. Стрельський). Частина – самостійним видом джерел особистого походження (В.К. Яцунський, А.А. Курносов, С.С. Дмитрієв, А.Г. Тартаковський).

На нашу думку, найбільш повне визначення щоденників було запропоноване В.І. Стрельським: «Щоденники – щоденні або періодичні записи, що відображають факти з життя автора на тлі подій сучасної йому дійсності» [10, с.375]. Основні ж аргументи двох сторін виглядають наступним чином:

В. І. Стрельський щоденники відніс до первинної, найпростішої форми мемуарної літератури на тій підставі, що факти, переживання й роздуми характеризуються єдиним ставленням до нього автора, об'єднані єдиною концепцією його поглядів [10, с.376]. С.В.Житомирська, відзначаючи, що щоденники відрізняються від спогадів за прийомами створення, внутрішньою структурою і функціями, відносить їх, усе таки, до мемуарних джерел [1, с.43-44].

Опоненти ж висували такі аргументи на захист думки про те що щоденники не є мемуарним джерелом:

С.С. Дмитрієв [12, с.393] і А.Г. Тартаковський [13, с.11-12] бачать основні відмінності у системі відображення дійсності – синхронної у щоденниках, ретроспективної у спогадах; у типі й структурі оповідання (сюжетно-організована розповідь у спогадах, дискретні записи в щоденниках), у характері комунікативності.

Як бачимо з вищенаведених позицій, щоденники подібні за більшістю ознак до мемуарів і основним джерелом написання для них також слугує пам'ять. У даному випадку проміжок часу між написанням спогадів і подією, що відбулася значно менший, ніж при написанні «класичних» мемуарів, проте в щоденнику також ми можемо спостерігати записи для подальшого осмислення, оціночні судження автора, намагання пояснити або зрозуміти події, що відбувалися в житті. Але існують і суттєві відмінності, якими ми не можемо нехтувати, а саме: досить часто відсутність ретроспекції, різноманітні способи фіксації інформації і спрямованість щоденників до внутрішнього світу. На нашу думку, дані недоліки не змінюють суті щоденників як джерел, основою яких є спогади, і тому – виключаючи робочі щоденники, нотатники, – ми можемо віднести їх до мемуарних джерел на основі того, що вся інформація в них об'єднана думками автора і у творі присутні авторські рефлексії.

Якщо зазначені вище питання спровокували дискусію ще в радянські часи, хоча остаточно крапка в даному питанні так і не була поставлена, то сучасна історична наука кидає нові виклики для розвитку мемуаристики. По-перше, це правомірність віднесення усної історичних свідчень до мемуарних джерел; по-друге, це співвідношення понять «мемуари» і «автобіографія».

Щодо віднесення до мемуарних джерел усноісторичних свідчень, то завжди слід пам'ятати, що ініціатором спогадів є не тільки, а іноді й не стільки сам мемуарист, скільки зовнішні по відношенню до нього люди. Ця особливість, на нашу думку, не позбавляє їх властивостей мемуарів, бо джерелом відомостей для мемуариста залишається його пам'ять. Тому їх можна класифікувати як різновиди мемуарних джерел, що вимагають специфічних методів критики. Спорідненість мемуарів і стенограм запису спогадів (що фактично відповідають сучасному поняттю «усноісторичне джерело»), але не тотожність визнавав і А. Курносов [14, с.489]. При цьому слід звернути увагу на стилістичні особливості усного оповідання. Розмовний стиль мемуарів посилює їхній емоційний вплив, створює відчуття довірливої бесіди. Мемуари відрізняються більш чіткою структурою, ніж записи усних спогадів, вони побудовані набагато логічніше. Проблемами усної історії сучасна вітчизняна наука стала займатися не так давно, на відміну від західної. Проте, спираючись на порівняльний аналіз усноісторичних джерел та опублікованих мемуарів, можна констатувати їхні схожі видові ознаки та однакове походження, як продукту людської пам'яті. Отже, ми з упевненістю можемо віднести усно історичні свідчення до мемуарних джерел.

Питання віднесення автобіографій до мемуарних джерел, на перший погляд видається досить простим і остаточно вирішеним. Деякі дослідники розглядають автобіографії окремо від мемуарів, хоча вважають, що між ними багато спільного. Автобіографії зазвичай створюються не з особистої ініціативи автора, а пов'язані з якимись зовнішніми чинниками. Хоча, як ми бачили зі схем класифікації, достатньо часто й автобіографії відносять до мемуарних джерел. Поряд із тим існує інша точка зору, яка домінує в західній історіографії щодо співвідношення мемуарів та автобіографій [15]. Схожий погляд сформульований авторами літературного енциклопедичного словника: «Автобіографія як літературний жанр - це послідовний опис автором власного життя... Для автобіографічного життєпису характерне прагнення осмислити прожите життя як ціле, надати емпіричному існуванню оформленість і єдність. Автобіографія - це завжди акт подолання часу, спроба повернутися у власне дитинство, юність, відтворити найбільш значні та пам'ятні відрізки життя; автобіографії тому пишуться, як правило, у зрілі роки, коли більша частина життєвого шляху вже позаду» [16, с.752]. Отже, автобіографія відрізняється від спогадів, тому що являє собою особисту історію автора, у той час як мемуари – історія подій, учасником яких був автор, у тій чи іншій мірі ці події зачіпають усе суспільство. Фактично ми можемо говорити про те, що мемуари (у вузькому розумінні) і автобіографії є дуже схожими за формою видами джерел, але відрізняються за внутрішньою спрямованістю.

Отже, ми прийшли до висновку, що до «мемуарних джерел» ми можемо включити власне самі мемуари, як спогади особи про суспільно важливі події свідком яких вона була; щоденники, як «первинну форму» мемуарів, усноісторичні свідчення, як окремих видів спогадів, спровокованих зовнішніми чинниками; автобіографії, як власну життєву історію, написану на основі особистих спогадів. Головним об'єднуючим критерієм для всіх типів джерел залишається пам'ять як основне джерело для створення документу. Виділення цих чотирьох типів може слугувати варіантом класифікації мемуарних джерел за типологічною ознакою. Звісно, кожен дослідник може систематизувати досліджуваний ним комплекс джерел за важливими для нього критеріями, а саме: за професійною діяльністю автора, за часом публікації мемуарного джерела, за типом, за формою, за метою публікації, але наявна різноманітність форм і типів мемуарних джерел не дає змоги розробити єдину універсальну схему класифікації і тому кожна з них може бути використана відповідно потребам та завданням, які ставить перед собою дослідник.

Джерела та література

1. Житомирская С.В. Вопросы научного описания рукописных мемуарных источников / С.В. Житомирська // Археографический ежегодник за 1976 год. – М.: Наука, 1977. – С.41-59.
2. Мемуары // Энциклопедический словарь Ф.А.Брокгауза и И.А.Ефрона. – СПб., 1896. – Т.ХІХ. – С.70.
3. Гелис С. Как надо писать воспоминания. (Методологический очерк) / С. Гелис // Пролетарская революция – 1925. – №7. – С. 203-206.
4. Мемуарная литература // Литературная энциклопедия – М., 1934 – Т.7. – С. 131.
5. Никонов В. Мемуарная литература /В. Никонов // БСЭ – Т.38 – М.: Советская Энциклопедия. – 1938. – С. 733.
6. Черноморский М.Н. Работа с мемуарами при изучении истории КПСС / М.Н. Черноморский – М.: Гос. изд-во «Высшая школа», 1961. – 134 с.
7. Голубцов В.С. Мемуары как источник по истории советского общества / В.С. Голубцов. – М., МГУ, 1970. – 115 с.
8. Сиротина И.Л. Методология гуманитарного знания в перспективе XXI века / И.Л. Сиротина // Материалы международной научной конференции. Серия «Symposium». Выпуск №12. – СПб.: Санкт-Петербургское философское общество. – 2001. – С.226-232.
9. Черноморский М.Н. Мемуары как исторический источник. Учебное пособие по источниковедению истории СССР / М.Н. Черноморский. – М., 1959. – 80 с.
10. Стрельский В.И. Источниковедение истории СССР. Период империализма, конец XIX в. - 1917 г. Учебное пособие для университетов / В.И. Стрельский. – М., 1962. – 604 с.
11. Варшавчик М.А. Предмет и задачи источниковедения истории КПСС (Введение в историко-партийное источниковедение) / М.А. Варшавчик. – М.: Высшая школа, 1967. – 179 с.
12. Дмитриев С. С. Мемуары, дневники, частная переписка первой половины XIX в./ С. С. Дмитриев // Источниковедение истории СССР XIX-начала XX в. – М., 1970. – С. 346-412.
13. Тартаковский А.Г. Русская мемуаристика: XVIII – первой половины XIX века. От рукописи к книге / А.Г. Тартаковский. – М.: Наука, 1991. – 286 с.
14. Курносов, А. А. Приемы внутренней критики мемуаров / А. А. Курносов // Источниковедение. Теоретические и методические проблемы. – М., 1965. – С. 478–504.

15. Див. Jeffrey Mehlman, The Structural Study of Autobiography: Proust, Leiris, Sartre, Lévis-Strauss (1974), Karl Weintraub, The Value of the Individual: Self and Circumstance in Autobiography (1978), William Spengemann, The Forms of Autobiography: Episodes in the History of a Literary Genre (1980).
16. Литературный энциклопедический словарь / [Под ред. Кожевникова В.М., Николаева П.А.]. – М.: Сов. Энциклопедия, 1987. – 752 с.

Дмитренко А. А. Определение термина «мемуарные источники» в советской историографии.

В статье рассматриваются основные подходы к определению терминов «мемуары» и «мемуарные источники». Производится анализ дефиниций, которые были предложены исследователями мемуаристики и источниковедения. Освещаются варианты классификации этих источников и критерии, по которым разделяются мемуарные источники на группы. В статье рассматривается проблема принадлежности дневников к мемуарным источникам, кроме того вопрос соотношения записей устноисторических свидетельств и мемуарных источников.

Ключевые слова: мемуары, мемуарные источники, источники личного происхождения, дневники.

Dmytrenko A. A. The definition of "memoir sources" in the Soviet historiography

The article examines the main approaches to the definition of the terms "memoir" and "memoir sources". Author analyzes definitions that have been proposed by researchers memoirs. It highlights options classification of these sources and the criteria for which they are divided into groups memoir sources. The article addresses the problem of diaries belonging to the memoir sources, besides the relationship between evidence and oral history recordings memoir sources.

Keywords: memoir, memoir sources, sources of personal origin, diaries.

УДК 94(477)"17":930.2

О. А. Барановський

ПОЛІТИКА НОВОЇ СІЧІ ЩОДО ЗАПОРІЗЬКОГО ГАЙДАМАЦТВА: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ

У статті досліджується проблема позиції Коша Нової Січі як ключового гравця регіональної політики відносно гайдамацького руху, розглядаються відповідні практичні кроки Запоріжжя та їх ефективність за тогочасної соціально-політичної ситуації. З'ясовуються особливості слідчого процесу та процедури стосовно розбійництва. Тема січової політики висвітлюється у контексті аналізу необхідного комплексу джерел, основу якого складають документи, випродуковані головним чином військовою та паланковими канцеляріями Запоріжжя.

Ключові слова: Нова Січ, гайдамацтво, політика, слідчий процес, протокол допиту, формуляр.

Потужність тематичного потенціалу проблеми гайдамацького руху є джерелом незгасного інтересу до неї дослідницького загалу. Водночас, міфологізація питання, що неминуче йде поряд у подібних випадках, виштовхує за рамки студій розробку концептуальних аспектів явища. У даному світлі набуває ваги необхідність аналізу позицій суб'єктів регіональних відносин, які формували тогочасну картину соціальних суперечностей. Особливий інтерес викликає Запоріжжя – ключовий осередок гайдамацтва, що проявляло неоднозначне ставлення до розбійницьких акцій січовиків і впливало на їхній перебіг. Практична нерозробленість теми в історіографії та відсутність відповідного цілісного актуалізованого комплексу документів формують завдання джерелознавчого аналізу питання. Нас цікавлять передусім інформативні можливості джерел в частині особливостей соціально-політичної ситуації на Січі у зв'язку з виступами: позиції Коша, розшуково-каральних заходів та слідчого процесу.

В історіографії проблема порушувалась фактично лише В. І. Мільчевим [1] та В. О. Грековим [2]. Так, В. І. Мільчев з використанням документів фондів Сенатського архіву та Українських справ Російського державного архіву давніх актів (РДАДА) наголошує на санкціонуванні частини розбоїв військовою старшиною, здобич від яких йшла безпосередньо на збільшення статків кошової верхівки. В. О. Греков, послуговуючись архівними матеріалами канцелярії Новоросійської губернії, звертає увагу на потурання гайдамакам пасивністю старшини та неофіційною підтримкою товариства.

Потрапляння Запоріжжя під «високу царську руку» у 1734 р. поставило Кіш в нові політичні умови, змусивши постійно маневрувати стосовно здобичницьких походів перед зверхником. Поряд із цим, невмонтованість Січі в адміністративно-політичну структуру імперії, а також амбіції самого товариства, що простягались від відстоювання споконвічних Вольностей до претензій на Польську Україну, дозволяли Кошеві фактично формувати власну регіональну політику в гайдамацькому питанні. Хоч можливості Запоріжжя впливати на розбійницькі виступи і були дещо відносними, а засоби – обмеженими. У даному контексті О. Олійник слушно наголошує на важливості авторитету для реалізації владної функції на Січі [3, с. 157]. Проте, вочевидь, не варто переоцінювати роль авторитету як засобу впливу на товариство, з огляду на його невисокий рівень як соціальної якості інституції Коша, що вкупі з відсутністю дієвих механізмів протидії розбоям не конвертувався у повноцінний регулятор відносин всередині січової громади. Не останню роль відігравав і ідейно-політичний характер суперечностей на Січі, який визначав логіку та водночас – драматизм гайдамацької політики. Традиційна в історіографії модель стосунків на Запоріжжі